

Աշոտ Ն. Հայրունի
Պատմ. գիտ. դոկտոր

ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐՆԵՐԸ ԲԱՖՖՈՒ ԳԱՂԱՓԱՐԱԿԱՆ ՀԱՅԵՑԱԿԱՐԳՈՒՄ*

Բանալի բառեր – Պետրոս Մասիսյան, բարոյական փտություն, Ճանձուր Իվանիչ, ոսկի աքաղաղ, Հայրիկ, գիտական վաճառականություն, Միքայել, Ռուբեն Արուսյան, երկրի աստված, փոխանցական դրություն, Մշեցի Օհան, Աղա Պարոնով:

1. Հնի և նորի սահմանագծին

19-րդ դարի երկրորդ կեսին ազգային փրկության ուղիների որոնման ճանապարհին Բաֆֆին պետք է առերեսվեր նաև տնտեսական հիմնախնդիրներին, որոնք մասնատված ու կտորակված հայ ժողովրդի հանդեպ գործադրվող ճնշումների ուժգնացման պայմաններում ունեին ոչ միայն տնտեսական, այլև քաղաքական նշանակություն: Ուստի պատահական չէ, որ դրանք առանցքային տեղ են զբաղեցնում Բաֆֆու հրապարակախոսության մեջ:

Այն մասին, թե 1880-ական թթ. տնտեսական հարցը որքան սուր բնույթ էր ստացել, ահագնագում էր նաև մամուլը: «Մշո աշխարհի 25 տարիեն մարդ չմնար,- գրում է ժամանակակիցը,- դարիպություն տի կավրե գմեր աշխարհ... կիսրար ու վաշխառություն, իբր ժանտախտ, Մշո աշխարհն ի կորուստ մատնած են, և եթե այդպես շարունակվի, այդ բարերեր և ընդարձակ դաշտն անախորժ բուերու վայր մը դարձած տեսնելու դժբախտություն պիտի ունենամք»¹:

Թուրքական կառավարության կողմից գործադրվող տնտեսական ճնշման և բռնությունների քաղաքական ենթատեքստը որոշակիորեն պարզաբանում է «Խենթի» հերոսը. «Դա հրեշավոր մի սպանություն է, որին ըն-

* Հոդվածն ընդունվել է տպագրության 12.11.2021:

1 Մարգարյան Հ. Ս., Կիսրար կամ մշեցի հայու մը խոստովանանքը, «Հանդէս գրականական եւ պատմական», Մոսկվա, 1888, գիրք Ա, էջ 220:

դունակ է անողորմ թուրքը միայն: Մաշել ժողովուրդը աղքատությունով, տնտեսապես սնանկացնել նրան, զրկել ապրուստի բոլոր միջոցներից, – ահա գլխավոր զենքերը, որոնցմով թուրքը աշխատում է այժմ ոչնչացնել հայ տարրը: Նա գիտե, որ ուրիշ զենքով դժվար է մահացնել մի ժողովուրդ, որի զորությունը կայանում է իր աշխատասիրության և նյութական կարողության մեջ»²: Րաֆֆին և առհասարակ հայ առաջադեմ միտքը խստորեն դատապարտում էին Թուրքիայում կառավարության կողմից կամ հովանավորությամբ գործադրվող տնտեսական ճնշումների դեմ հավաքական ընդդիմության բացակայության փաստը: «Թուրքիա» հոդվածում գրողը սուր քննադատության էր ենթարկում արևմտահայերի արտագաղթի, հարստահարությունների հանդեպ այն «աչքակապությունը», որ դրսևորում էին անձնական հաշվեհարդարներով զբաղված Ազգային ժողովն ու տեղական մամուլը: Չէ՞ որ քաղաքական հզորությունն անհնար է պատկերացնել, եթե դրա հիմքում ընկած չէ տնտեսականը, եթե այն չի կարգավորվում տնտեսական լծակներով: Հետևաբար տնտեսական դրությունն ու սոցիալական ապահովվածությունն ունեն նաև քաղաքական ենթատեքստ՝ դառնալով կարևոր զենք ցանկացած ազգի գոյապայքարում: «Ազգերի կրթության և ընդունակության համեմատ փոխվում են նրանց անձնապաշտպանության զենքերը, – նշում է «Խենթի» հերոսը. – Զենքեր ասելով՝ ես ի նկատի չունեմ միայն սուրը և հրացանը, արհեստը, գիտությունը նույնպես զենքեր են, որոնցմով մի ժողովուրդը աշխատում է տնտեսապես մրցել մի այլ ժողովրդի հետ»³:

Տնտեսական բարգավաճման խնդիրը գրողը միաժամանակ դիտարկում էր կյանքի բոլոր ոլորտների՝ որպես մեկ օրգանական ամբողջության համամասն զարգացման համատեքստում՝ ի ցույց դնելով այն տարրալուծել փորձող և դրա որոշ բաղկացուցիչներին առաջնություն վերագրող մտայնությունների անհեթեթությունը: Գիտությունն ու մշակույթը, Րաֆֆու մատնանշմամբ, մարդկանց բարօրության անհրաժեշտ, սակայն ոչ արմատական նախադրյալներն են: Ավելին՝ մարդու կենսական սպառողական պահանջմունքներն ուղիղ համեմատական կապի մեջ են նրա կրթական մակարդակի, զարգացածության և գեղագիտական պահանջմունքների հետ, ուստի դրանց արհեստական սահմանաբաժանումն ու առանձնակի դիտարկումները որևէ հաջողության հասցնել չեն կարող: «Միայն կրթությունը բավական չի լինի, – նշում է նա: – Ժողովրդի զավակներին ուսում տալով և նրանց միջոցներ չտալով իրանց համար ապրուստ գտնելու, մենք միայն կպատրաստենք ուսումնական թշվառներ: Աղքատությունը այդ ժամանակ ավելի զգալի է լինում, որովհետև որքան ավելանում է մարդու

2 Րաֆֆի, Երկերի ժողովածու 12 հատորով, հատ. 4, Եր., 1984, էջ 266:

3 Նույն տեղում, էջ 258:

մտավոր զարգացումը, այնքան ավելանում են և նրա կենսական պահանջները»⁴: Մտավոր զարգացման ու կենսական պահանջմունքների բավարարման անհամատեղելիությունը, բացասաբար ներգործելով կյանքի այլազան բնագավառների վրա, կարող է առհասարակ արգելակել նրա բնականոն ընթացքը, քանի որ «ոչ մի ժողովրդի մեջ չի կարելի հուսալ կանոնավոր աճելություն, երբ որ նրա տնտեսական դրությունը օրինավոր պայմանների մեջ չէ դրված: Այդտեղից հասկանալի է, թե ինչու մեր ժողովուրդը օրըստօրե սպառվում է»⁵:

Դիտարկումները Բաֆֆուն շուտով մղում են ընդհանրացման՝ դրդելով նրան լուսավորական դարաշրջանի բոլոր ծրագրերի, կանխատեսումների, որոնումների հաջողության հիմնական գրավականը համարելու տնտեսական զարգացումը: «Պետքը-կարիքը և առհասարակ կյանքի պահանջները,- ընդգծում է գրողը,- ժողովուրդների քաղաքակրթության առաջին վարժապետներն են դառնում»⁶: Ի դեմս այս «օրենքի», ժողովրդի տնտեսական ծանր վիճակի բարելավումն անհրաժեշտագրող վերոնշյալ եզրահանգումների՝ Բաֆֆին արդեն ուներ այդ հիմնախնդրի հետազոտության գաղափարական անհրաժեշտ նախադրյալները, ինչը և նա կատարում էր հանգամանորեն՝ իր տեսադաշտում ունենալով անցման շրջանի հայ իրականության ամբողջական պատկերը:

Քաղաքական անկախության և ազգային հավաքական ինքնագիտակցության բացակայության պայմաններում էլ ավելի ողբերգականորեն են իրականության մեջ ընդգծվում տնտեսական նոր հարաբերությունների բացասական հետևանքները՝ ցոփ ու շվայտ կենցաղավարություն, ապականիչ բարքեր, օտարամոլություն... Բաֆֆին, տուրք չտալով ավստասանքի և ծայրահեղ ոգևորության տրամադրություններին, անցման շրջանի ողջ բարդության ըմբռնմամբ հանդերձ, այն հիմնավորում էր բնության և հասարակության կյանքի ներքին օրինաչափությունների փոխհամադրությամբ: «Մրրիկները, փոթորիկները, օդի խառնակությունները,- գրում է նա,- ըստ մեծի մասին տեղի են ունենում տարվա եղանակների փոփոխության միջոցներում... Մեր հասարակությունը մի այդպիսի փոխանցական դրության մեջ է՝ ասիականից դեպի եվրոպականը: Եվ հենց այդ միջոցում տեղի են ունենում բարքերի ապականություններ, մանավանդ, երբ փոխանցումը հաջորդաբար և կանոնավոր կերպով չէ կատարվում, այլ՝ հանկարծ, շուտափույթ թռիչքներով»⁷: Սա, իհարկե, չի նշանակում, թե գրողը պասիվ հաշտվողականություն դրսևորելու միտում է ցուցաբերում: Ընդհակառակը՝ այդ «բարոյական փտության», կյանքի վտանգավոր նորա-

4 Բաֆֆի, Երկերի ժողովածու 12 հատորով, հատ. 6, Եր., 1986, էջ 178:
 5 Նույն տեղում, էջ 35:
 6 Բաֆֆի, Երկերի ժողովածու 12 հատորով, հատ. 9, Եր., 1990, էջ 235:
 7 Բաֆֆի, Երկերի ժողովածու 12 հատորով, հատ. 3, Եր., 1984, էջ 391:

մուծությունների դեմ ակտիվ պայքարի անհրաժեշտությունը Ռաֆֆու ստեղծագործության մեջ նշանավորում է թեմատիկ լայն շրջադարձ՝ նրա քննության առարկան դարձնելով հեղաբեկվող կյանքն ու հայ իրականության մեջ դրա հարուցիչ առևտրական խավը: ««Զահրումարի» մեջ, - գրում է Ռաֆֆին, - ընթերցողը կտեսնե տարապայման կրթության վնասակար հետևանքները, բարքերի ապականություն, բարոյական փտություն՝ ժամանակիս շռայլությունից և գեխությունից, և հայության գաղափարի օրըստօրե ջնջվիլն ժողովրդի մտքից ու ձգտողություն ժողովրդի՝ օտարամուլ նորածնությունները»⁸:

Հանպատրաստից տնտեսական նոր հարաբերությունների ուղին բռնած հասարակությանը բնորոշ այս իրադրությունում Ռաֆֆին երևան է բերում մարդկային այն տիպը, որը, օգտագործելով այդ հարաբերությունների ներդրմամբ ընձեռված՝ տնտեսվարման լայն հնարավորությունները, պետք է ստանձներ տնտեսական բարգավաճման առաքելությունը հայ իրականության մեջ: Դա հայ առևտրավաշխառուական խավի ներկայացուցիչն է՝ Ճանճուր Իվանիչը: Նա, սակայն, իր մեջ խտացնում է նախասկզբնական կուտակման շրջանի իր սերնդակիցների սոցիալական էությունը՝ բոլոր արատավոր գծերով: Խարդախ ճանապարհներով մեծ հարստություն կուտակած այս հերոսն օժտված է վաշխառուի բոլոր հրեշավոր գծերով. «կշեռքում ծանր առնել և թեթև տալը», «արշինում պակաս չափելը», «կապալներում» պես-պես խարդախություններ գործ դնելը Ճանճուր Իվանիչի ամենօրյա գործունեության բնութագրիչ գծերն են: Վարպետացած խաբեության և հարստություն դիզելու ստոր մեթոդների մեջ՝ նա փողը համարում է իր կյանքի գերագույն նպատակը: «Յուր կյանքի միակ նպատակը՝ էր փողը: Փողը, ասում էր նա, կույրին աչք է տալիս, կաղին՝ ոտք, փողը գժին խելք է տալիս, երկչոտին՝ սիրտ, փողը տկարին ուժ է տալիս, գերիին՝ ազատություն... ուրիշ ի՞նչ հրաշքներ չէ գործում փողը: Այդ պատճառով Ճանճուր Իվանիչը աստվածությունը երկու մասի էր բաժանում. երկնքի աստվածը, ասում էր, Քրիստոսն է, բայց երկրի աստվածը փողն է: Նրա համար պետք է ապրել... որովհետև առանց փող մարդ գրկվում է մարդ լինելուց»⁹:

Փողի մոլուցքն ու կենցաղի հետամնացությունը համակշռում են նրա հոգևոր ներաշխարհի սնանկությունը: Շատ տիպական ու պատկերավոր են ի ցույց դրվում նրա «ձախձացած» էությունը, բարոյական ըմբռնումներն ու մտավոր կարողությունների մակարդակը: Սակայն Ռաֆֆին ավելի է առաջ գնում՝ առօրյա գործունեությունից զատ Ճանճուր Իվանիչին ներկայացնելով նաև մարդկային փոխհարաբերությունների մակարդակում, լու-

⁸ Ռաֆֆի, Զահրումար, Թիֆլիս, 1895, էջ 5:

⁹ Ռաֆֆի, Երկերի ժողովածու 12 հատորով, հատ. 3, էջ 46:

ատելությամբ ու արգահատանքով է լցվում բնույթով նոր ամեն բանի հանդեպ, լինել դա կենցաղավարություն, քաղաքակրթություն, թե ուսում:

Առևտրավաճխառուական խավի նկարագրությունը ճանձուր Իվանիչով չի սպառվում: Այն ուներ բազմաթիվ այլ նրբերանգներ, որոնք ամբողջացնելու համար երևան եկան Պետրոս Մասիսյանի («Ոսկի քաղաղ») և Ադա Պարոնովի («Մինն այսպես, մյուսն այնպես») կերպարները: Այս անգամ Բաֆֆին իր հերոսներին ներկայացնում է գավառական քաղաքում: Նրանք թեպետ չեն նույնանում և իրենց գեղարվեստական կերպավորմամբ զգալիորեն զանազանվում են, բայց բոլորն էլ հատկանշվում են սոցիալական նույն էությամբ, վաճխառուական շահամոլ հոգով և նախասկզբնական կուտակման շրջանի հերոսների աննարդկային վարքագծով: Փողի տիրապետության ուժեղացումը գյուղն ավելի ու ավելի է կապում քաղաքի հետ: Մեծանում է գյուղացու կախվածությունը առևտրական վաճխառուից, ինչն էլ հիմք է դառնում գյուղացիական տնտեսության քայքայման: «Մենք որ կանք, քաղաքացիների ճորտերն ենք,- դժգոհում են գյուղացիները,- տարին-տասներկու ամիս աշխատում ենք, մեր պանիրը տանում են, ուտում են, փողն էլ իրենց ջիբն են դնում: Հին պարտքը մնում է ու մնում»¹³: Սա է իրողությունը, որ այուժետային տարբեր գծերով գալիս է ամբողջացնելու առևտրավաճխառուական խավի գործելակերպը: Նա ունի գոյության կռվի իր կարգախոսը, որը որքան եսական է, նույնքան էլ դատապարտելի. «Կյանքը դմակ է, իսկ մարդիկ դանակ... պետք է աշխատել այդ յուրալի կտորից կտրել և ուտել, թե չէ քաղցած կմեռնես»¹⁴:

Հատկանշական է, որ Բաֆֆին իր հերոսներին չարագործության բնական հատկանիշներ չի վերագրում: Նրանք արդյունք են անատողջ հասարակության. այդպիսին չեն ծնվել, այլ դարձել են: Չէ՞ որ նրանք գործում են այն հավատով, որ այդպես էլ պետք է լինել, համոզված են իրենց իրավացիության մեջ և, ըստ այդմ, նաև անկեղծ են: «Մասիսյանի մեջ մտացածին, կեղծ ոչինչ չկար,- ընդգծում է հեղինակը,- ամեն ինչ բխում էր նրա հաստատ համոզմունքից: Նա հետևում էր իրերի և կյանքի պահանջների ընթացքին, և եթե այդ ընթացքը ձգել էր նրան ծուռ ճանապարհի վրա, նա մեղավոր չէր, այլ մեղավոր էր այն հոսանքը, որ նրան իր հետ էր տանում»¹⁵: Բայց դա ամենևին չի մեղմում գրողի դատապարտության խոսքը: Շահամոլությամբ թելադրված իրենց եսակենտրոն գործունեությամբ մասիսյանները ոչ մի կապ չունեն հասարակական-քաղաքական կյանքի հետ: Նրանք ոչ միայն ունակ չեն լինելու տնտեսական զարգացման կազմակեր-

13 Բաֆֆի, Երկերի ժողովածու 12 հատորով, հատ. 3, էջ 241:

14 Նույն տեղում, էջ 115:

15 «Մշակ», Թիֆլիս, 1873, մայիսի 24, N 19, էջ 1:

պիչներ, այլև արգելակում ու խոչընդոտում են այն՝ առհասարակ կյանքում դառնալով մակաբույծներ:

Այն, ինչ արտացոլված է Րաֆֆու գեղարվեստական երկերում, ժամանակի հայ առաջադեմ մտքին մեծապես հուզող հիմնահարցն ու գրողի հրապարակախոսական հողվածների առանցքային խնդիրներից մեկն էր: «Ինչպե՞ս ազատվենք մենք չարչիներից, հացի ու առաջին հարկավորության ուրիշ արդյունքների մոնոպոլիստներից»¹⁶, - բացականչում էր «Մշակը»: Չէ՞ որ նրանք այլ բան չեն, քան «մի միջնորդ դաս, որի գոյությունը անհասկանալի է առանց արդյունավորող և գործադրող դասերի գոյության, սոցա փոխադարձ հարաբերությունը կազմում է նորա միակ կենսական միջոցը, որ իսկույն կը կտրվի, երբ դոցանից մինը չը լինի»¹⁷:

Այն, որ վաճառական խավն իր վաշխառուական էությունը և գոյության կերպով տնտեսական զարգացման լծակ դառնալ չէր կարող, արտահայտված է նաև «Թիֆլիսը որպես կենտրոն» հողվածում: Կրկին անդրադառնալով ավանդական տնտեսական հարաբերությունների, նահապետական սովորույթների հեղաբեկմանը՝ Րաֆֆին նորը հայտնաբերում է միայն արտաքին ձևերի փոփոխության մեջ: Թեպետ «ասիական դուրանը» արդեն դարձել էր եվրոպական «մագազին», բայց եվրոպական վաճառականությունը տակավին մուտք չէր գործել հայ իրականություն: Նույն խաբեություններն ու խորամանկությունները, նույն միջնորդային առևտուրը: Հանգամանք, որ Գ. Սունդուկյանի «Էլի մեկ գոհ» ստեղծագործության առթիվ գրված՝ Րաֆֆու համանուն հողվածում ստանում է իր փիլիսոփայական իմաստավորումը. «Որքան հասարակությունը զարգացման ստոր աստիճանի վրա է կանգնած, - նշում է գրողը, - որքան նրա մեջ տարածված չէ կրթությունը, այնքան հաճախ վաճառականությունը միանում է խաբեության և ավազակության հետ, այնքան ավելի գորություն է ստանում հարստահարությունը»¹⁸:

Կյանքում գոյություն ունեցող յուրաքանչյուր երևույթ ունի իր ստեղծման պատճառներն ու նախադրյալները: Պատճառակցականության այս ըմբռնումը Րաֆֆուն դրդում է առևտրավաշխառուական խավի գոյաբանական նախասկիզբը որոնելու ազգային ճնշման ու կեղեքման, պետականության բացակայության հանգամանքներում: Օտարներին ստրկաբար հպատակվելու և սիրաշահելու հարկադիր կացությունը ժամանակի ընթացքում հանգեցրել է ազդեցիկ վերնախավի, հետևաբար նաև վաճառականության բարոյական այլասերման: «Հայ դրամատերերի այս տեսակ «հավատարմությունը» մի կողմից առիթ տվեց նրանց իրանց գործունեու-

16 «Մշակ», 1873, մարտի 1, N 8, էջ 2:

17 Րաֆֆի, Երկերի ժողովածու 10 հատորով, հատ. 9, Եր., 1964, էջ 113:

18 Րաֆֆի, Երկերի ժողովածու 12 հատորով, հատ. 5, Եր., 1985, էջ 564:

թյունը նվիրել կառավարության պիտույքներին,- գրում է Ռաֆֆին,- մյուս կողմից գրկեց նրանց մի ավելի հաստատուն և ընդարձակ ասպարեզից, այն է՝ արդար և խղճնտանքով վաճառականությունը»¹⁹:

Սարգիսը վաճառական է, իր խավի տիպիկ ներկայացուցիչը, և հենց այդ պատճառով, Ռաֆֆու համոզմամբ, Սունդուկյանի ստեղծագործությունն արժեքավոր է ու արդիական: Նա գալիս է լրացնելու ճանճուր իվանիչների, աղա պարոնովների, մասիսյանների, բոլոր նրանց դիմագիծը, որոնց գոյության միակ զենքը «հարստահարությունը և խաբեությունն» է: Նրանց խավի տնտեսական հիմքերը, այդուհանդերձ, անվերապահորեն քանդվում են, և շուտով նրանց այլևս ոչ մի կռվան չի մնա՝ դիմագրավելու այդ անկմանը: Նրանք անգոր են իրենց քարացած մեթոդներն ու գործելակերպը հարմարեցնելու նոր ժամանակներին, անգոր են կասեցնելու տնտեսական նոր հարաբերությունների հաղթական մուտքը: Ուստի պատահական չէ, որ այն երևակայական «ոսկի աքաղաղը», որի հետ Ռաֆֆու հերոսն իր առևտրական գործերի հաջողությունն էր կապում, այլևս անկարող էր կանխատեսելու իր տիրոջ տնտեսական ապահովությունն ու հովանավորելու նրան: Այդ ապահովության խորհրդանիշը՝ «ոսկի աքաղաղը», կործանվեց՝ այդպիսով հնչեցնելով նաև հին հարաբերություններում իշխող առևտրավաշխատուական խավի վերջին ժամը: Հետաքրքիր է Միքայելի դատողությունն այդ պատմական իրողության վերաբերյալ. «Ի՞նչ էր իսկապես այդ ոսկի աքաղաղը, որ իշխում էր ձեր ընտանիքի բախտավորության վրա, որ իր բարերար ազդեցությամբ հաջողեցնում էր ձեր հոր գործերը. ուրիշ ոչինչ, բայց միայն խաբեությունը, խորամանկությունը, խարդախությունը, անազնվությունը և այլ անբարոյական հատկություններ, որոնք մարմնացած և մի աներևույթ ոգու կերպարանք ստացած, տիրում էին գործերի վրա... Մեռավ հմուտ գործադրողը, նրա հետ և մեռավ ոսկի աքաղաղը»²⁰:

Ուշագրավ է, որ Պետրոս Մասիսյանը հանկարծամահ է լինում կաթվածից: Դա պատահական չէր և գրական ստեղծագործություններում հաճախ է առարկայանում իբրև օրինաչափություն: Նման վախճան են ունենում և՛ Կամսարականի, և՛ Նար-Գոսի, և՛ Շիրվանզադեի հերոսներից շատերը: Ինչպես նշում է գրականագետ Ս. Սարիսյանը, նրանց հանկարծամահ լինելը խորհրդանշում է այն սոցիալական կաթվածը, որին դատապարտված էին նրանց խավերը, որը պետք է կատարվեր անակնկալ կերպով և մեծ արագությամբ²¹: Ըստ էության, այդ կերպ երևույթի առաջին գեղարվեստական կերպավորողը Ռաֆֆին էր:

19 Նույն տեղում:

20 Ռաֆֆի, Երկերի ժողովածու 12 հատորով, հատ. 3, էջ 321-322:

21 Տե՛ս Սարիսյան Ս. Ն., նշվ. աշխ., էջ 119:

2. Տնտեսական թերզարգացածության պատճառահետևանքային կապերը և զարգացման՝ Րաֆֆու ծրագրային դրույթները

Րաֆֆին հայ ժողովրդի տնտեսական անապահով վիճակն ու կենսամակարդակի վատթարացումը բնավ չէր փորձում պատճառաբանել ազգային բնավորության նենգափոխմամբ, տնտեսվարման կարողությունների աղճատմամբ, ինչպես երբեմն նշվում էր մամուլում: Նա ամենայն խորագացողությամբ նշմարում էր երևույթի սոցիալ-քաղաքական հիմքերը և ուներ նաև իր հարազատ բնօրրանի փաստը՝ իբրև դրա վկայություն: «Պարսկաստանում ոչ մի տեղ գյուղացին այնքան նվիրված չէ յուրյանց գործին և աշխատությանը, որպես այստեղ, - գրում է Րաֆֆին իր ուղեգրություններում, - և ոչ մի տեղ գյուղացու դրությունը այնքան վատթար չէ, որպես այստեղ: Նոքա ապրում են դառն աղքատության մեջ, որովհետև գյուղացու մշակած հողը պատկանում է զանազան կալվածատերերին և նոցա արդյունաբերության հյուսթը ծծում են դոքա»²²:

Մ. Նալբանդյանի հետևությամբ գյուղացու դժբախտությունը հայտնաբերելով հողից՝ ապրուստի հիմնական միջոցից, նրա կտրվածության մեջ՝ Րաֆֆին իր հայացքները շարունակում է զարգացնել «Ի՞նչ վերանորոգություններ պետք են տաճկական Հայաստանին» հոդվածում: Հողի վերաբերյալ Թուրքիայում հայտնի բոլոր օրենքները բխում էին այն «կրոնական» վարդապետությունից, ըստ որի՝ ամբողջ հողը պատկանում է սուլթանին՝ իբրև Աստծո՝ երկրի վրա միակ ներկայացուցչի: Գրողն այդ օրենքը համարում է Թուրքիայի այլազգի բնակիչների, տվյալ դեպքում՝ հայերի հողազրկման հիմնական վավերագիր: Հայն այլ կերպ չէր կարող հող ունենալ, քան այն կառավարությունից որոշակի կալվածագրերով վարձելով: Հետևաբար կալվածագրի պայմանագրային պարտավորությունների չկատարման դեպքում նա անմիջապես կարող էր զրկվել այդ հողից: Եթե այդ արտառոց վիճակին գումարվեն անգույթ հարկապահանջությունը, այն անելանելի պայմանները, որոնց ենթակա էր հողամշակումը նման հետամնաց երկրում, հասկանալի կդառնա, որ գյուղացուն հողի հետ կապող այլևս ոչ մի օղակ չէր մնում: Ի հակակշիռ այդ ամենին՝ Րաֆֆին առաջ է քաշում ազատ կալվածատիրության սկզբունքը՝ համարելով դա այն ճանապարհը, որով հնարավոր կդառնա և՛ երկրագործությունը զարգացնել, և՛ միաժամանակ հարստացնել հողի մշակին: «Միակ և ամենակարևոր միջոցն է նրան (գյուղացուն) իրավունք տալ ազատ կալվածատեր լինելու, -

22 Րաֆֆի, Երկերի ժողովածու 12 հատորով, հատ. 9, էջ 144:

նշում է գրողը,– որ նա որպես սեփականություն իր հողն ունենա և նրանից ամեն կերպով օգտվելու իրավունք ունենա»²³:

Ազատ կալվածատիրության կամ, այլ կերպ ասած, հողի մասնավոր սեփականության՝ Բաֆֆու ըմբռնումը երևան է գալիս սեփականության բոլոր որոշիչ տարրերի համամասնության անհրաժեշտագրմամբ: Հողը, գրողի համոզմամբ, պետք է դառնա մնայուն ժառանգություն, ժառանգվի սերնդից սերունդ, հողատիրոջ հայեցողությամբ վաճառվի, գնվի, գրավ դրվի և այլն: Այն պետք է դառնա հողագործի լիարժեք սեփականությունը: Սա է Բաֆֆու ելակետը, որն արտահայտվում է նաև «Կայծերի» հերոսի միջոցով. «Այն ժամանակ միայն մշակը կարող է կուշտ փորով հաց ուտել, երբ նրա քրտինքը թափվում է իր սեփական հողի վրա»²⁴:

Որքան ավելի ընդգծվում է հարցի կարևորությունը, այնքան կրքոտ է հնչում Բաֆֆու քննադատությունը Թուրքիայի հայկական պաշտոնական մարմինների հասցեին, որոնք անտեսել են այդ հանգամանքը՝ իրենց ներդրումն ունենալով թուրքահայերի ողբերգական կացության ձևավորման մեջ: Ազատ կալվածատիրության հարցի հետապնդումը գրողը համարում է այդ մարմինների և առհասարակ արևմտահայության կարևորագույն անելիքը: «Այդ պետք է լինի հայոց պատրիարքի պահանջելի գլխավոր վերանորոգություններից մեկը,– նշում է Բաֆֆին,– եթե նա ցանկանում է, որ հայը արմատ ձգե Հայաստանի հողի վրա: Պետք է նրա տերը լինի, պետք է նրանից ծծե իր սնունդը, որպես մանուկը մոր ստինքներից»²⁵:

Ազգի գոյատևման տնտեսական կռվանների կորուստն իր աղետաբեր հետևանքներով Բաֆֆուն մղում է դատապարտելու նաև տիրող իրավիճակի հանդեպ արևմտահայ մտավորականության ցուցաբերած հանդուրժողականությունը: Ի վերջո, երկրագործությունը ոչ միայն եկամտաբեր զբաղմունք է, այլև դարեր ի վեր հայ ժողովրդի գոյության որոշիչ գործոններից մեկը, նստակյաց ու աշխատասեր ժողովրդի ազգային դիմորոշ մի հատկանիշ, որի կորուստը կարող է կործանարար լինել ողջ ժողովրդի համար: «Կ. Պոլսի մտածողները,– գրում է Բաֆֆին,– չկարողացան մինչև այսօր իրենց ուշադրությունը դարձնել այն առարկայի վրա, թե մի ազգի յուր գոյությունը պահպանելու գլխավոր պայմաններից մինը է հողը և նորա մշակությունը: Թե մի ազգ, որ յուր կյանքի պահպանությունը չէ հիմնված հողի արդյունաբերության վերա, նա ոչ միայն երկար ապրել կարող չէ, այլև չէ կարող ազգ համարվել»²⁶:

23 Բաֆֆի, Երկերի ժողովածու 10 հատորով, հատ. 9, էջ 307:

24 Բաֆֆի, Երկերի ժողովածու 12 հատորով, հատ. 5, էջ 455:

25 Բաֆֆի, Երկերի ժողովածու 10 հատորով, հատ. 9, էջ 307:

26 Նույն տեղում, էջ 47:

հենվելով փաստացի թվական տվյալների վրա, Րաֆֆին ի մի է բերում գանգվածային արտագաղթի առարկայական հետևանքները: Դատարկվել էին գյուղերը, որոնք ընդամենը տասնամյակներ առաջ մի քանի հարյուր տուն բնակիչ ունեին: Հայություն այնտեղ ամենևին չկար ոչ միայն արտագաղթի, այլև կյանքում փաստագրված այն օրենքի պատճառով, որ «ամեն մի ազգային ամբողջություն, երբ որ կտրատվում է նա, յուր մեջ ոչ միայն ուժ չունի, այլ դադարում է և կյանք ունենալուց... Բոլորը անհետացան շրջապատող տարրի ընդհանրության մեջ՝ հետևելով մարդկային կենցաղավարության կլանող օրենքներին»²⁹:

Հայության տնտեսական կյանքի կանոնավորումը, Րաֆֆու մատնանշմամբ, ենթադրում է նաև հավաքական բնակություն, ինչի բացակայությունը հանգեցնելու է ուժացման և կործանման: Այս տեսանկյունից նա առանձնապես անմխիթար էր համարում պարսկահայության վիճակը, որը սփռված էր ողջ երկրով մեկ և ըստ այդմ՝ անկարող իր կյանքը միացյալ ուժերով տնօրինելու: «Պարսկաստանի հայերի փրկությունը նրա մեջն է կայանում, - գրում է նա, - որ նրանք ամփոփվեն մի տեղ և մի այնպիսի տեղ, որ ավելի մոտ լինի Հայաստանին»³⁰: Նա առավել նպատակահարմար «տեղը» համարում էր Ատրպատականը, որը Հայաստանի նախկին գավառներից էր և հայկական կենտրոններին համեմատաբար մոտ: Նման համախմբմամբ միայն նրանց գումարումը կկազմեր «մի ամբողջություն, մի կենդանի ազգային մարմին», որը նրանց հնարավորություն կընձեռեր նաև հակազդելու իրենց անձի և ունեցվածքի հանդեպ ոտնձգություններին: Այս տեսակետը համակողմանիորեն արտացոլված է նաև գեղարվեստական պատկերներում: Դրա առարկայական հիմնավորումը տրվում է, օրինակ, Հասոյի միջոցով («Կայծեր»): Նրա կարգախոսը՝ «լավ է աշխատել առանց վաստակի, քան թե անգործ մնալ, անգործությունը մեռելներին է պատկանում», համապատասխանում է հողի մշակի իր ժրաջան գործունեությանը, և այդ գործունեությունը միաժամանակ ապահովագրվում է ինքնագիտակից անձնապաշտպանության ընթրումով: «Քո բարի աչքով տեսնում ես, - ասում է նա, - հրես գոտկումս խրած են մի ջուխտ թափանչա, այնտեղ լծան վրա կապած է թվանքը, ինչո՞ւ համար են դրանք. ու՞մ հետ կռիվ ունեմ, բայց էլի հարկավոր են. թշնամին ամեն ժամ մեր վզի ետևեն կանգնած է»³¹:

Այլազգիների կողմից իրականացվող բռնություններին, կողոպուտին և հափշտակություններին պետք է դիմակայել նույն միջոցներով: Կողոպտիչից ոչ պակաս հանցավոր է նաև կողոպտվողը: Սա է Րաֆֆու հանդուրձը՝ հիմնավորված այն ելակետով, որ քրդական այդ չարագործու-

29 Նույն տեղում, էջ 132-133:

30 Նույն տեղում, էջ 132:

31 Րաֆֆի, Երկերի ժողովածու 12 հատորով, հատ. 5, էջ 438:

թյունները երբեք չեն կատարվի, «քուրդ ավագակը երբեք չի մոտենա հայի ոչխարների հոտին, եթե գիտենա, որ կհանդիպի տիրոջը՝ հրացանը ձեռին»³²: Զինված ինքնապաշտպանությամբ ապահովագրված տնտեսական զարգացման՝ Րաֆֆու ծրագիրն իր կիրառական արտացոլումն է ստացել նաև Ռշտունյաց գյուղի կազմակերպված տնտեսական կյանքի նկարագրությամբ («Կայծեր»): «Մենք ստիպեցինք նրանց բարի լինելու,– ժպտալով պատասխանեց քահանան:– Մի քանի անգամ խուճերով հարձակվեցան մեր գյուղի վրա, բայց երբ փորձեցին, որ մենք հեշտ կուլ տալու պատահ չենք, այն ժամանակ իրանց չափը ճանաչեցին: Հիմա երկյուղից մեր գյուղի մոտովն էլ չեն համարձակվում անցնել. շատերը բարեկամացել են մեզ հետ, շատերն էլ մեր բարեկամությունն են որոնում»³³:

Սեփական մշակության հողի իրավական տերը դառնալու խնդիրը Րաֆֆու հայացքներում երևան է գալիս որպես կարևորագույն նախադրյալ վերոնշյալ հարցերի լուծման համար: Դա պետք է լինի, գրողի համոզմամբ, հայ ժողովրդի տնտեսական, սոցիալական և քաղաքական գործունեության առաջնահերթ նպատակը, որին հասնելու ճանապարհին թերևս ընկած է ազգային–ազատագրական պայքարը³⁴: «Մարդու կյանքը կապված է բնության հետ, և նրա մայրն է հողը,– հայտարարում է նա:– Եթե հայը կամեր կյանք և ապագա ունենալ, նա պետք է յուր ապրուստը հիմնե հաստատուն հողի վրա, և այդ հողը թող լինի այն, որ սրբված և գնված է մեր նախահարց արյունով»³⁵:

Հարցի վերաբերյալ Րաֆֆու տեսակետները նորովի և լիարժեքորեն արտացոլվեցին իր «Գժատուն» հոդվածում: Նա խելագարություն է համարում Զնյունիայի «Արևելյան մամուլում» տպագրված՝ Ծերենցի այն կարծիքը, թե արտագաղթը մարդկանց հարստանալու, հետևաբար նաև տնտեսական բարգավաճման հնարավորություններ է ընձեռում: Խելագարություն է համարում նաև այդ կարծիքը եվրոպացիների օրինակով հիմնավորելու հոդվածագրի փորձերն ու դրա հիման վրա արտագաղթը խրախուսելու նրա ջանքերը: «Ինչո՞ւ այս օրինակին չենք մտածեր հետևել մենք ալ,– նշում էր Ծերենցը,– ինչո՞ւ մեր հորիզոնը չենք ուզեր ընդարձակել, շարժելու սովորությունը ինչո՞ւ կորուսեր ենք... որ կարենանք շարժիլ և ընկնիլ հեռու աշխարհներ, որպեսզի հաց, հարստություն և մինչև երջանկություն գտնենք»³⁶:

32 Րաֆֆի, Երկերի ժողովածու 12 հատորով, հատ. 6, Եր., 1986, էջ 179:

33 Նույն տեղում, էջ 307:

34 «Րաֆֆին զարգացնում է հողը գյուղացուն պատկանելու վերաբերյալ Նալբանդյանի հայտնի տեսակետը,– այս առնչությամբ նշում է գրականագետ Խ. Սամվելյանը,– բայց չի կանգնում այս կետում և տնտեսական խնդրի լուծումը կապում է քաղաքական–ազատագրական պայքարի հետ» (Սամվելյան Խ. Ե., Րաֆֆի, Եր., 1957, էջ 45):

35 Րաֆֆի, Երկերի ժողովածու 10 հատորով, հատ. 9, էջ 197:

36 Նույն տեղում, էջ 189:

Ծերենցը փորձում էր իր տեսակետը հիմնավորել ոչ միայն եվրոպացիների՝ Ասիա ներթափանցելու հանգամանքով, այլև Պարսկաստանից Հնդկաստան գաղթած և այնտեղ մեծահարուստ դարձած հայերի օրինակով: Այդ երկու կովաններն էլ Րաֆֆին տրամաբանությունից զուրկ էր համարում՝ նշելով, որ նման գաղափարների կրողը աննշան իսկ իմացություն չունի Հայաստանի ու հայ ժողովրդի մասին: Չէ՞ որ եվրոպացիները հետամնաց Ասիա էին գալիս միայն իբրև նվաճողներ: Իրենց հետ նրանք ունեին այնպիսի հզոր զենքեր, ինչպիսիք էին «գիտությունը, արհեստը, ճարտարությունը և վերջապես, յուրյանց սուրը և քաղաքական դրոշը»:³⁷ Մինչդեռ ի՞նչ էր տանում իր հետ դեպի օտար երկրներ հայ գաղթականը. «Նա տանում է յուր հետ յուր անկիրթ գլուխը, յուր պանդխտության թույլ գավազանը և յուր ամեն գորության դեմ խոնարհվող ստրկական ոգին... Ուր և գնում է նա, հպատակ է»³⁷: Այդպիսի տարբերությունը, որն անտեսել է հողվածագիրը, թույլ չպետք է տա նման որևէ գուգահեռ անցկացնել հայերի և եվրոպացիների միջև: Ճիշտ չէ, անշուշտ, նաև հնդկահայերի օրինակի վկայակոչումը, որոնք եթե մի ժամանակ բախտ ունեցան այդ երկրում գտնելու իրենցից ավելի «թշվառ ժողովուրդ», ապա այժմ անգլիացի տիրապետողները չեն ցանկանա զրկվել իրենց հասույթներից՝ այնտեղ հյուրընկալելով հայ գաղթականներին:

Պանդխտության և գաղթի աղետաբեր հետևանքներն արտացոլող գեղարվեստական պատկերները Րաֆֆու այս տեսական սկզբունքների առհավատչյան են: Մշեցի Օհանի («Ղարիբ մշեցին»), Մինաս և Կարապետ աղաների («Կայծեր») և վերջապես Քավոր Պետրոսի ու Մուրադի («Խաչագողի հիշատակարանը») կյանքի տարեգրությունն ի ցույց է դրվում «գաղթ» երևույթի լուսաբանմամբ: Ավելին՝ Րաֆֆին տեսանելիորեն երևան է բերում նաև գաղթի հարուցած բարոյական աղետներն ու դրանց ողբերգական հետևանքները: Եթե, օրինակ, պանդուխտն իրեն նվիրել է արդար աշխատանքի, ապա նա առհավետ կմնա իբրև բեռնակրության մեջ իր կյանքը սպառող Մշեցի Օհան, իսկ եթե կամենա շուտափույթ հարստանալ, ապա պետք է անցնի բարոյական այլասերման ուղիներով՝ վերջում դառնալով Մինաս կամ Կարապետ աղա, որոնք, էապես անպիտանացած, փող մսխելուց զատ, այլ զբաղմունք չունեն: Ի վերջո, ինչո՞վ է տարբերվում թափառական հայի և գնչուների կյանքը: Թերևս ոչնչով, նշում է գրողը, բայց եթե տարբերություն կա, ապա ի վնաս հայի: Որովհետև եթե մի ժողովրդի համար այն կյանքի օրենք է, ապա մյուսի համար՝ դարերով մշակված օրենքի դեմ ոտնձգություն. «Թափառական չինգանե, թափառական վանեցի: Երկուսի մեջ սերտ համեմատություն կա: Զանազանությունը նրա-

37 Նույն տեղում, էջ 190:

նում է միայն, որ մեկը հայրենիք, տուն ու տեղ չունի, այլ, որպես աշխարհաքաղաքացի, թափառում է ամբողջ աշխարհում: Իսկ մյուսը ամեն ինչ ունի՝ և՛ հայրենիք, և՛ ընտանիք, և՛ հայրենական տուն ու տեղ, բայց դարձյալ թափառում է՝ օտար երկրներում հաց է որոնում»³⁸:

Տնտեսական զարգացման բնականոն ընթացքի խաթարման հետևանքները կյանքում բազմազան են: «Հայոց ազգաբնակչությունը Պարսկաստանում», «Ի՞նչ կապ կա մեր և Տաճկաստանի հայերի միջև» հոդվածներում խոսելով միսիոներական գործունեության և դրան հետևող դավանափոխությունների մասին՝ Րաֆֆին դրանց հիմքում նույնպես նախ և առաջ տնտեսական շարժառիթներ է տեսնում: Բողոքական և կաթոլիկ քարոզիչներն իրենց հետ մեծ գումարներ են բերում, ունեն նյութապես շահագրգռելու հնարավորություն, որով գրավում են հայ կարիքավոր մարդկանց: «Կրոնափոխությունը, - նշում է նա, - արագ քայլերով, օտարերկրյա քարոզիչների ձեռքով առաջ է գնում հայերի մեջ: Այս երևույթի գլխավոր պատճառն է ժողովրդի չքավորությունը, որ յուր ապրուստի համար վաճառում է ամեն ինչ, որքան և նվիրական և սրբազան լինե՞ր յուր համար»³⁹:

Րաֆֆին, փաստորեն, հայերի տնտեսական ծանր դրության հիմքում տեսնում էր ինչպես քաղաքական, այնպես էլ կրոնական, սոցիալական և այլ դրդապատճառներ: Դրանց լիակատար վերացումը պետք է կապվեր հայ ժողովրդի՝ քաղաքական ինքնուրույնության ձեռքբերման, ազգային-ազատագրական պայքարի բարեհաջող ելքի հետ: Բայց դա կարող էր իրականանալ ոչ թե պասիվ սպասման կամ ոչ միայն քաղաքական պայքարի, այլև տնտեսական ակտիվ գործունեության միջոցով, որի ծրագիրն այնքան հանգամանալից շարադրված է Րաֆֆու հոդվածներում և իր գործնական-առարկայական փաստարկումն է ստացել նրա գեղարվեստական ստեղծագործության մեջ:

Տնտեսական բարգավաճման հարցում Րաֆֆին «ազատ կալվածատիրության» հետ միասին առաջնային կարևորություն էր տալիս նաև «գիտական վաճառականության» ձևավորմանը: «Վաճառականությունը հայե-

38 **Րաֆֆի**, Երկերի ժողովածու 12 հատորով, հատ. 6, էջ 233:

39 **Րաֆֆի**, Երկերի ժողովածու 10 հատորով, հատ. 9, էջ 130: Հատկանշական է, որ Րաֆֆին հայերի քաղաքական ինքնուրույնության բացակայության պայմաններում կրոնական տարբերությունը նույնպես համարում է տնտեսական զարգացման էական խոչընդոտ: Կրոնի տարբերությամբ պայմանավորված ազգային ինքնամեկուսացման երևույթը, գրողի համոզմամբ, ոչ միայն հայերի, այլև հրեաների, ասորիների և մահմեդական տիրապետության տակ գտնվող այլակրոն մյուս ազգերի տնտեսական կյանքի հետամնացության պատճառներից էր: Հայերի քրտնաջան աշխատանքի փոքրիկ վաստակն անգամ «խիստ սակավ ձեռնատու է լինում նոցա ապրուստի համար, - գրում է Րաֆֆին «Սալբիի» առաջաբանում: - Վասնզի շեխյան մահմեդականների շարիաթը միանգամայն պիղծ համարելով քրիստոնյաքը, արգելում է նոցա հետ ամենայն տեսակ հաղորդակցություն: Այդ պատճառով քրիստոնյաք չէին կարող վաճառել մահմեդականներին յուրյանց երկրագործության հուս բերքերը և յուրյանց մշակույթների բոլոր թաց պտուղները: Եվ եթե պատահում էր մի այդպիսի բան, այն ևս գաղտնի և ամենայն զգուշությամբ, երբ մի մահմեդական, մեղանչելով ընդդեմ յուր կրոնի և խաբվելով չափազանց էժանությունից, խիստ թեթև գնով գնում էր քրիստոնյա վաճառողից նրա մշակությանց պտուղները» (**Րաֆֆի**, Երկերի ժողովածու 12 հատորով, հատ. 2, Եր., 1983, էջ 11):

րի մեջ» հողվածում նա ի մի է բերում այն հիմնական գործոնները, որոնց շնորհիվ հայերն Ասիայում կարողացել էին դառնալ վաճառականության ավանգարդը: Բաֆֆու համոզմամբ՝ Թուրքիայի և Պարսկաստանի այլ ազգաբնակչությունների համեմատ կրթական առավել բարձր մակարդակն էր, որ հայերին հնարավորություն տվեց վաճառականության ասպարեզում հանդես բերելու առավել գիտակ գործավարություն, որի շնորհիվ էլ նրանք սկսեցին առաջատար դեր խաղալ ասիական վաճառականության շրջանում: Բայց դա երկարատև չէր և շարունակվելու էր միայն այնքան ժամանակ, քանի դեռ Ասիայում ի հայտ չէին եկել հայերից ավելի հմուտ և բանիմաց՝ եվրոպացի վաճառականները: Նրանք իրենց անհամեմատ ավելի զարգացած ու գիտակ գործունեությամբ հավասար մրցության մեջ պարտության մատնեցին հայերին՝ խլելով նրանցից առաջնության դափնին: Եթե հայերը, օրինակ, իրենց անհրաժեշտ ապրանքը հայթայթում էին երկրորդական և երրորդական աղբյուրներից, եվրոպացիներն այն բերում էին իր արտադրության վայրերից, հետևաբար նաև ավելի էժան գներով: Զուրկ եվրոպական արդյունաբերական կենտրոնների հետ ամեն մի կապից, չունենալով դրա համար անհրաժեշտ լեզվի մացություն՝ հայերը հարկադրվեցին տեղի տալ: «Ահա այդպիսով, - նշում է Բաֆֆին, - հայերը, լինելով մի ժամանակ գլխավոր ներկայացուցիչը ասիական վաճառականության, սկսում են նորա երկրորդական դերը խաղալ, դառնալով եվրոպացի վաճառականների օգտին գործիք և նոցա շահերուն ծառա: ...Ի՞նչ էր դրա պատճառը: Թեև շատերը հայերի անմիաբանությանն են վերագրում այդ, իսկ ես պատասխանում եմ, պատճառն էր նոցա գիտական վաճառականության արհեստը չիմանալը և հաշվապահության կանոններին անտեղյակ լինելը»⁴⁰:

Բաֆֆին հայ երիտասարդ վաճառականության ճակատագրական սխալն էր համարում եվրոպական զարգացած երկրների հետ առևտրային կապեր հաստատելու ձեռնարկները: Դրանք, պայմանավորված հեռանկարային հաշվարկների բացակայությամբ, ուժերի հաշվեկշռի թերագնահատմամբ, էական դեր ունեցան առևտրի ասպարեզում եվրոպացիներից հայերի կրած պարտության հարցում: «Հին սերունդը, - նշում է «Ոսկի աքաղաղի» հերոսը, - թեև տգետ էր, թեև խիստ սահմանափակ տեղեկություններ ուներ վաճառականության մասին, բայց գոնե այնքան հանդուգն չէր, որ առևտուր սկսեր իրանցից ավելի հմուտ ազգերի հետ... Բայց նոր սերունդը այդ զգուշությունն էլ չունի... նա գործ ունի եվրոպացու հետ՝ առանց նախապես եվրոպացու խորամանկություններին տեղյակ լինելու»⁴¹:

40 Բաֆֆի, Երկերի ժողովածու 10 հատորով, հատ. 9, էջ 36:

41 Բաֆֆի, Երկերի ժողովածու 12 հատորով, հատ. 3, էջ 30:

Երևույթն ավելի ծանրակշիռ էր, բնականաբար, պետականությունից գուրկ ժողովրդի համար, որը, չունենալով նաև իր մտավոր և բարոյական դիմագիծը կերտող ազնվականություն, գոյատևում էր հիմնականում «արհեստավոր, մշակ և վաճառական» դասերի միջոցով: Այս տեսանկյունից վաճառականության դերը կյանքում անհամեմատ մեծանում էր, տնտեսական զարգացման խնդրից զատ՝ ներառում նաև ազգի քաղաքական, բարոյական և մտավոր կազմակերպչի առաքելությունը՝ դարձնելով նրան իր ժողովրդի ներկայացուցիչը ողջ աշխարհում: «Այժմ քանի որ ոչ արհեստավոր և ոչ մշակ դասը կարող են ներկայումս նպաստել մեր ազգի բարոյական գոյությանը, մեր հույսը մնում է միայն ազգի առավել բարձր, առավել զարգացած, այն է՝ վաճառականական դասի վրա, - գրում է Բաֆֆին «Հայ վաճառականներ Կովկասի մեջ» հոդվածում: - Նոքա պիտի լինեն մեր հայտնի ներկայացուցիչը քաղաքական ազգերի առաջ, նոքա պիտի վերականգնեն մեր ընկած նշանակությունը մյուս ազգերի մոտ, և միևնույն ժամանակ նոքա պիտի լինեն մատակարարող ուժը մեր մյուս, այն է՝ արհեստավոր և մշակ դասակարգի»⁴²:

Գրողն այլևս անհանդուրժելի է համարում հայ վաճառականական գործում առկա «դարևոր անշարժությունը», որ պայմանավորված էր վաճառականների կրթական մակարդակի մշտական անշարժությամբ: Առևտրական գործի ուսուցման միակ դպրոցը հայ իրականության մեջ վաճառականի խանութն էր: «Թիֆլիսը որպես կենտրոն» հոդվածում նկարագրելով այն դառը փորձություններն ու անմարդկային կյանքը, որ բախտ են վիճակվում գործակատարներին իրենց ծառայության ընթացքում՝ Բաֆֆին «ուսման» այդ ձևը համարում է դատապարտելի և «անընդունելի»: Ստրկական ենթարկվածությունը, ծեծն ու ապտակները, հանգստի և աշխատանքային ժամանակի գեթ մասնակի ինքնական տնօրինման անհնարիությունը, այլ կերպ ասած՝ ֆիզիկական անազատությունը, մարդու մեջ ձևավորում են նաև կամային անազատություն կամ կամազրկություն: Վաճառականական այդ դպրոցը աշակերտից խլում է նրա բարոյականության և առաքիչության վերջին նշույլներն անգամ, քանի որ դրանք չեն կարող չաղձատվել, երբ խարդախությունն իշխում է առևտրական բոլոր գործարքներում: «Հավատարմությունը, վաճառականների կարծիքով, պետք է ուրիշ մտքով հասկանալ, - նշում է գրողը: - Այս գործակատարը հավատարիմ էր, որ կատարում էր իր «խազեխի» բոլոր պատվերները, թեև նրանք շատ հեռու լինեին բարոյական հատկություններից»⁴³:

Նման դաստիարակությունը, գուրկ լինելով մտավոր ճշմարիտ գեթ տարրական գիտելիքների մատուցման հնարավորությունից, լավագույն

42 Բաֆֆի, Երկերի ժողովածու 10 հատորով, հատ. 9, էջ 216:
43 Նույն տեղում, էջ 459:

դեպքում գործակատարին միայն տառաճանաչ էր դարձնում: Բայց և այնպես, բոլորը չէ, որ գոնե նման բախտ կարող էին ունենալ, քանի որ «խազեհինների» մեծամասնությունը բնութագրվում էր նույն բացարձակ անգրագիտությամբ: Բաֆֆին դրա արտահայտությունն էր համարում նաև այն, որ հայ վաճառականությունը գործավարության և հաղորդակցության մեկ ընդհանուր լեզու չուներ: «Թիֆլիսի վաճառականների մեջ,– նշում է գրողը,– առաջ գործ էր անվում վրաց լեզուն և գրագիտությունը, իսկ այժմ սովորական է դառնում ռուսաց լեզուն: Խիստ սակավ խանութներ կարելի է գտնել, որոնց մեջ հաշվապահությունը և գրագրությունները լինեին հայոց լեզվով: Դա Թիֆլիսի վաճառականների աններելի թերություններից մեկն է»⁴⁴:

Ճանճուր Իվանիչին աշակերտելը, այսպիսով, ոչ մի առնչություն չունի գիտական վաճառականական կրթության հետ: Բաֆֆին, խստորեն դատապարտելով այդ երևույթը, առաջ է քաշում ապագա վաճառականներին գիտականորեն կրթելու խնդիրը: Դա հնարավոր կարող էր լինել միայն եվրոպական առևտրական ուսումնարանների և կամ դրանց օրինակով հայ իրականության մեջ ստեղծված համապատասխան դասընթացների միջոցով: Եվրոպացիների հետ մրցել կարողանալու համար, Բաֆֆու համոզմամբ, պետք էր տիրապետել նրանց կուտակած փորձին և տնտեսվարման գիտական մեթոդներին, հանգամանք, որը հայ իրականության մեջ դեռևս իր որոշակի նախադրյալները չուներ: Այս հարցադրումն իր հրատապությամբ հաճախ է ընդգծվում Բաֆֆու հրապարակախոսական և գեղարվեստական երկերում: «Իմ կարծիքով,– հարցն ամբողջացնում է նրա գրական հերոսը,– նյութականը այնքան չէ ճնշում մեր գործակատարներին... Ավելի նպատակահարմար կլիներ մտածել մի այնպիսի հիմնարկության մասին, որ բարոյապես կրթեր նրանց, որ մտավոր սնունդ տար նրանց: Ովքե՞ր են մեր գործակատարները: Ըստ մեծի մասին ոչ մի տեղ ուսում չառած, խանութպանների մոտ աշակերտությամբ առաջացած և նրանց բոլոր խարդախությունները սովորած մարդիկ են: Փող միշտ կգտնեն նրանք: Մի բան, որ պակասում է նրանց, այդ է՝ բարոյական կրթությունը»⁴⁵:

Տնտեսական կրթության հարցը գրողը դիտարկում է ամենատարբեր տեսանկյուններից: Միայն դրա միջոցով կարող է հնարավոր լինել ինչպես գիտական վաճառականության ձևավորումը, այնպես էլ տնտեսվարման նորացումը բուն արտադրության բնագավառում: Բաֆֆին առաջ է քաշում հանրակրթական դպրոցի համակարգից նեղ մասնագիտական ուսուցման անցնելու հարցը, որը պետք է կազմակերպվեր տնտեսական զարգացման տեղային առանձնահատկություններին համապատասխան: Նրա մատնանշմամբ՝ կրթության և տվյալ դասի իրական պահանջմունքների անհամա-

44 Նույն տեղում, էջ 460:

45 Բաֆֆի, Երկերի ժողովածու 12 հատորով, հատ. 3, էջ 183:

պատասխանությունը առավել տեսանելի է գյուղական դպրոցներում: Դրանցում ուսուցանվում է ամեն ինչ՝ բացի նրանից, ինչի կարիքն առանձնապես զգում է գյուղացին: Վերջինս նախ և առաջ «գործ ունի հողի և անասունների հետ, - նշում է Բաֆֆին «Հայ երիտասարդությունը» հոդվածում: - Արդյոք դպրոցը տալի՞ս է նրա որդուն փոքր-ինչ տեղեկություն, թե որպես պետք էր խնամել անասուններին, որ նրանք աճեին, բազմանային և ազնվացնեին իրանց ցեղը: Արդյոք դպրոցը ծանոթացնո՞ւմ է նրա որդուն հողի որպիսության հետ և բույսերի լավ մշակելու պայմանների հետ: Դրանցից ոչ մեկը չէ անում դպրոցը»⁴⁶:

Ե՛վ վաճառականության, և՛ առհասարակ տնտեսվարման մեթոդների զարգացման տեսանկյունից դպրոցական համակարգի բարեփոխման՝ Բաֆֆու այս տեսակետները զուգահեռվում են տնտեսական կյանքի կանոնավորման գործում էականորեն կարևորվող այլևայլ գործոնների հետ: Տնտեսական զարգացումն ի վերջո անհնար կլինի, եթե չհենվի կապիտալի կազմակերպված շրջանառության վրա: Իսկ վերջինս հնարավոր կդառնա անհատական խնայողության և «ընկերական» օգտագործման համատեղման դեպքում: «Վաճառականի գործունեությունը, - ընդգծում է գրողը, - պիտի հիմնվի կենդանի կապիտալի վրա: Մի այդպիսի կապիտալի գումարը պիտի նշանավոր քանակություն ունենա: Ուրեմն այստեղ ևս բարձրանում է ընկերության անհրաժեշտ կարևորությունը»⁴⁷:

Առևտրական ընկերությունները կարևորվում են նաև այլ առումներով: Բաֆֆու համոզմամբ՝ միայն նրանց միջոցով հնարավոր կլինի վերացնել մենավաճառության ոլորտում խաբեություններն ու խարդավանքները, որոնց հիմքում արմատ է ձգել վաճառականի անձնական «եսը»: Ավելին՝ անհատական շահերի համատեղմամբ ընկերությունը կդառնա մի վիթխարի ուժ, միակը՝ ունակ մրցելու եվրոպացիների հետ: Բաֆֆին այս հանգամանքը շեշտում է նաև «Սալբիի» առաջաբանում. «Թող ինքյանք աշխատին միաբանվել և կազմել հաստատուն ընկերությունք և կապվին Եվրոպայի գլխավոր վաճառական տների հետ, այնուհետև շուտով կտեսնեն ասիական վաճառականության հանդեսի մեջ ինքյանք էին գլխավոր վաստակարարքը»⁴⁸: Ընկերությունները, Բաֆֆու կարծիքով, մեծապես կնպաստեն նաև դիմելու այնպիսի խոշոր ձեռնարկումների, ինչպիսին է, օրինակ, Կովկասի տարածքում առկա հարուստ հումքի շահագործումը: Նրանք դրա համար հարկադրված կլինեն ոչ միայն հրաժարվել նախկին միջնորդավորված առևտրի ձևերից, այլև նորացնել արդյունաբերական գործունեության նահապետական հին եղանակները: Տնտեսական անկա-

46 Բաֆֆի, Երկերի ժողովածու 10 հատորով, հատ. 9, էջ 391:

47 Նույն տեղում, էջ 38:

48 Բաֆֆի, Երկերի ժողովածու 12 հատորով, հատ. 2, էջ 13:

խությունը, փաստորեն, պայմանավորված է երկու կարևոր տարրերի՝ հունքի շահագործման և տեղային արտադրության կազմակերպման համատեղմամբ:

Րաֆֆին ողջունելի էր համարում հայ վաճառականների՝ գործարաններ կառուցելու առաջին փորձերը: Դա, նրա կարծիքով, վաճառականության «հնադարյան փոշին» թոթափելու մի կարևոր փաստ է, սակայն այսպես թե այնպես անօգուտ, քանի դեռ այդպիսիք չեն կառուցվի «հայկական իրականության» մեջ և չեն ծառայի նրա պահանջներին: «Երկու ամիս Աղվանից և Սյունյաց աշխարհում» մենագրության մեջ, ի դեմս Գյուլիստանի Մելիք Բեգլարովների որդեգրած հնուտ տնտեսվարման ձևերի, Րաֆֆին նկատում է եվրոպական արտադրատեղանակների ներմուծման բաղձալի իրողությունը: Բայց և այնպես, այդ ներմուծումն ակնբախ դրական արդյունքներ չտվեց: Մելիք Բեգլարովները առաջինները եղան, որ ներմուծեցին եվրոպական գութան ու հնձիչ մեքենա: Դրանց անհամապատասխանությունը տեղային պայմաններին (որոնք գրողը մեկ առ մեկ թվարկում է), սակայն, մեծապես նվազեցրեց շահագործման արդյունավետությունը: Մյուս կողմից՝ կարճ ժամանակում առաջացավ պահեստամասերի կարիք, որի բավարարումը կապված էր բազմաթիվ դժվարությունների հետ: «Այդ բոլոր անհարմարությունները, նշում է Րաֆֆին, կվերջանան այն ժամանակ միայն, երբ երկրագործական անոթները, թեև եվրոպական սիստեմով, բայց մեր երկրի պահանջներին հարմարեցրած, մեզ մոտ կպատրաստվին, և վնասված ժամանակ դյուրին կլինի նրանց նորոգել տալ: Այդ կարող է լինել այն ժամանակ միայն, երբ մի քանի կալվածատեր կամ մի քանի գյուղերի հասարակությունը միանալով, ընդհանուր ծախքով բերել կտան մեխանիկներ և բաց անել կտան անոթներ պատրաստելու գործարաններ»⁴⁹:

Զարգացումն ու ընդօրինակումը բնականաբար ենթադրում են կապերի և շփումների բազմազանություն, այսինքն՝ մի բան, որը, Րաֆֆու կարծիքով, հեռու էր հայ վաճառականությունից: Ավանդական, քարացած գործելակերպը փոխշաղկապված է մարդկային փոխհարաբերության կերպի հետ, և երկուստեք է ձևավորվում այն «մահաբեր» անշարժությունը, որը տիրապետում է մարդու անձնական կյանքում ու հասարակական գործունեության մեջ և կղզիացնում նրան իր միջավայրում: «Հայ վաճառականը շնորհք չունի, որ իր ժամանակը այնպես կարգադրե, որ գործի ժամանակը գործ կատարե, հանգստության ժամանակը՝ հանգստանա, իսկ պարապ ժամանակը մի ուրիշ բան սովորե, գրում է Րաֆֆին: Բացի իր ծանոթ վաճառականությունից, ոչ մի ուրիշ գործ չէր հետաքրքրում նրան, բացի իր հայկական նեղ շրջանից, նա մի օտար հասարակություն չի ճանա-

49 Րաֆֆի, Երկերի ժողովածու 12 հատորով, հատ. 9, էջ 264:

չում: Եվ այդ է պատճառը, որ նա միշտ մնում է միակողմանի, անտաշ, անկիրթ և ուր որ գնում է, դարձյալ վերադառնում է իր հայրենիքը նույն ոգով, նույն սրտով և նույն բնավորությամբ, որպես դուրս էր եկել»⁵⁰:

Բաֆֆին անդավաճան էր իր սկզբունքներին և հավատավոր՝ իրականության վերափոխման գործում իր՝ որպես գրողի և հրապարակախոսի առաքելության նշանակությանը, այն է՝ բացառել, դատապարտել և խոտանել բացասականը, ճանապարհի հարթել դրականի համար: Նրա այս հավատամքն անխտիր վերաբերում է կյանքի բոլոր բնագավառներին, նաև տնտեսական կյանքին և այն դիմորոշող հիմնական տարրին: «Գործարանատերը խաբում է յուր հաճախորդին, սա խաբում է իրենին, - ասում է նա, - մինչև որ կարգը հասնում է հայ վաճառականին, որով խաբված հայ վաճառականն էլ ստիպված է լինում խաբելու յուր հաճախորդներին և այսպես շարունակ... Սակայն պետք է հարվածել, պետք չէ թույլ տալ, որ այդ տարափոխիկ հիվանդությամբ վարակվի ապագա սերունդը... Եվ սակավ առ սակավ վաճառականությունը կստանա յուր առաջին նշանակությունն ու կոչումն»⁵¹:

Բաֆֆին իր ողջ կյանքում մնաց՝ իբրև այդ «տարափոխիկ հիվանդությունների» երդվյալ թշնամի: Ինչևէ, ինչպես առհասարակ, վերոնշյալ հարցերի առումով ևս նա իր հրապարակախոսական դրույթները մարմնավորել է գեղարվեստական պատկերներում՝ դրանց կիրառական քննությունը հանձնարարելով իր գաղափարական հերոսներին:

3. Զարգացած տնտեսվարման իդեալական հեռապատկերը

Հանձինս Միքայելի («Ոսկի աքաղաղ») և Ռուբեն Արուսյանի («Մինն այսպես, մյուսն այնպես»)՝ Բաֆֆին ներկայացնում է «գիտական վաճառականության» իր սկզբունքները կենսագործող անհատներին: Վաղ պատանեկան տարիքից իր ծառայությունը սկսելով Պետրոս Մասիսյանի խանութում՝ Միքայելն ականատես է լինում խաբեության, խարդախության, բռնության, ստոր գործարքների այն բոլոր արատավոր երևույթներին, որոնք կերպավորում են հայ վաճառական դասի սոցիալական դեմքը: Բայց և այնպես, անմաքուր միջավայրը չապականեց ազնվության, անկեղծության և մարդկային բոլոր մյուս հատկանիշները, որ փոքրիկ Կալոն ձեռք էր բերել իր հայրենի նահապետական աշխարհից: Նա ձևավորվում է իբրև առողջ կամք ունեցող անհատականություն, և այդ առումով նրա վրա մեծ ազդեցություն ուներ նաև Մասիսյանի գիմնազիստ որդին՝ Ստեփանը: Նրանից ստանալով տարրական գրագիտության դասընթացներ՝ Միքայելը

50 Բաֆֆի, Երկերի ժողովածու 12 հատորով, հատ. 3, էջ 294:
51 «Բաֆֆին ժամանակակիցների հուշերում», Եր., 1986, էջ 244:

մեկնում է Մոսկվա, որտեղ Ստեփանն արդեն ուսանում էր, և մայրաքաղաքում մասնակցում առևտրական դպրոցի դասընթացներին: Ընթերցում է մասնագիտական գրականություն, որի միջոցով հմտանում է «ֆինանսական և բանկային գործառնության», «հում բերքերի արդյունաբերության», գործարանների, առհասարակ «գործարանական արհեստագործության» ու այլ բնագավառներում: Եվ վերջապես, հաճախակի լինելով Մոսկվայի գործարաններում, հնարավորություն ունենալով ծանոթանալու դրանց «կազմակերպության հետ», այցելելու Մարսել ու այնտեղից ճանապարհորդելու եվրոպական զանազան քաղաքներ, Միքայելն իր տեսական գիտելիքներն ամրապնդում է գործնական ճանաչողությամբ: Նրա անցած այս ճանապարհը «գիտական վաճառականության» ձևավորման ուղին էր, որին կատարելապես տիրապետած հերոսը հայ իրականության մեջ ստանձնում է տնտեսական կյանքի նորոգման առաքելությունը:

Նույն ճանապարհով է անցել նաև Արուսյանը, որը եվրոպական առևտրական համակարգի վերաբերյալ իր գիտելիքները փորձում է արմատավորել իր ազգային միջավայրում: Նա բացում է մի խանութ, որն էապես առանձնանում է մյուսներից իր ձակատին փակցված անակնկալ նորույթ-ծանուցմամբ՝ «Без обмана»: Բազմազան են Արուսյանի առաքելական ծրագրերը՝ բացել խնայողական դրամարկղ, որը կծառայեր դժբախտ պատահարներից տուժած և կարիքավոր գործակատարներին, նրանց ուսումնառության կամ «բարոյապես կրթվելու» համար հիմնել գիշերային դպրոց, բացել նաև ակումբ՝ գործակատարների մշակութային ժամանցի համար: Հատկանշական է, որ, ոչ մի հույս չկապելով հին առևտրավաշխատուական խավի՝ ճանճուրիվանիչների և մասիսյանների վերափոխման հետ, Բաֆֆու գաղափարական հերոսներն իրենց գործունեությունը սկսում են սկզբից: Նրանք երկուսն էլ եկել են «գավառից» և դրանով իսկ հաստատում են այն իրողությունը, որ Բաֆֆին ոչ մի ակնկալիք չունի հայ առևտրական խավի կուտակած կապիտալից և նրանց չի ներկայացնում այդ խավի անմիջական, արյունակցական ժառանգորդի դերում⁵²: Անցյալի ավանդներից, այդ խավից և նրա ունեցվածքից գրողի հրաժարանքն արտահայտվում է նաև Ստեփանի բերանով («Ոսկի աքաղաղ»): «Ես թքել եմ այդ հարստության վրա, որի մասին դու խոսում ես, մայր,- ասաց նա խորին արհամարհանքով,- ինձ պետք չէ նա, նրա վրա անեծք կա, որ հավիտյան կմնա, նրա ամեն մի կոպեկի մեջ հազարավոր մարդու արտասուք և արյուն կա, զգվելի է այս տեսակ հարստությունը»⁵³:

Պետրոս Մասիսյանի հարստությունը չէր կարող տնօրինվել որևէ օգտավետ նպատակի համար, և նրա վախճանը խորհրդանշաբար ազդա-

52 Տե՛ս Սարիճյան Ս. Ն., նշվ. աշխ., էջ 71:
53 Բաֆֆի, Երկերի ժողովածու 12 հատորով, հատ. 3, էջ 254:

րարում է նաև այդ հարստության վախճանը, որի փիլիսոփայական հիմնավորումը կրկին տրվում է որդու կողմից: «Որպես բժիշկ,- ասում է նա,- ես իմ հոր հարստության վրա նայում էի բոլորովին բժշկական կետից: Երբ հիվանդ մարմնի վրա հայտնվում է թարախով լիքը մի պալար, ես սպասում եմ, որ նա կամ ինքն իրան ծակվի, և թարախը դուրս թափվի նրա միջից, կամ գործ եմ դնում իմ նշտարը: Հավաքված նեխոթյունը կենդանի մարմնի մեջ միշտ վտանգավոր հետևանքներ կարող է ունենալ: Իմ հոր հարստությունը մի հսկայական պալար էր՝ լցված անմաքուր շարավով և ամբարված ամեն տեսակ ապականություններով»⁵⁴:

Բնութագրական է, որ Միքայելին վիճակված էր ժառանգել Մասիսյանի առևտրական ժառանգության փշրանքները միայն: «Ոսկի քաղաղից» մնացել էր միայն մի փետուր: Եվ, այդուհանդերձ, նա կարգավորում է գերդաստանի կյանքը Մասիսյանի տան ավերակների վրա և, նյութական վերջին աննշան միջոցները փրկելով, կառուցում առևտրական մի նոր կազմակերպություն, որը պետք է գործեր «գիտական վաճառականության» սկզբունքով: Մասնավոր իրողությունը խորհրդանշական լայն իմաստ է ձեռք բերում՝ կյանքում առարկայորեն ցուցադրելով տնտեսական հեղափոխության՝ Բաֆֆու ծրագիրը, որի իրագործողը Միքայելն էր: Վաճառականի այդ իդեալի կերպարանագործման հիմքում ընկած են նաև բարոյական խոր ազդակներ: Ի հակակշիռ Մասիսյանի եսակենտրոն գործունեության՝ որոշակի ինքնագիտակցության եկած հերոսն ունի անձնականի և հասարակականի օգտավետ, ներդաշնակ համագագացողություն, որտեղ անձնականը ստորադասված է հասարակականին: Մի կողմից դավանելով արդար վաստակի կամ, որ նույնն է, «արդար շահասիրության» սկզբունքը, որը «երբեք պարսավելի չէ, մեր աչքի առաջ ունենալով այն իրողությունը, որ աղքատի վիճակը խիստ սարսափելի է, և փողը առաջին դերն է խաղում մեր կյանքի մեջ»⁵⁵, Միքայելը, մյուս կողմից, հայրենիքի, ազգային-հասարակական շահի առաջնայնության՝ գրողի բարոյագիտական սկզբունքների հետևորդն է: Նա ոչ միայն չունի մասիսյանների եսակենտրոն ինքնամեկուսացման հատկանիշը, այլև իր գործունեությամբ ազգային բարօրությանը ծառայելու հեռահար նպատակ է հետապնդում: «Չէ կարելի այդպես անգթությամբ վերաբերվել դեպի ազգային գործերը,- ասաց նա վրդովված ձայնով,- ազգի յուրաքանչյուր անդամը պարտավոր է իր կարողության չափով նպաստել ընդհանրությանը. մենք փող ունենք, պետք է փողով օգնենք, նրանք խելք ու գիտություն ունեն, պետք է խոսքով օգնեն, մի ուրիշը սիրտ ունի, պետք է զորավոր բազուկներով օգնի, ամեն մի հայ

54 Նույն տեղում, էջ 334:
55 **Բաֆֆի**, Երկերի ժողովածու 10 հատորով, հատ. 2, էջ 16:

իր ունեցվածքից չպիտի խնայե, և երբ բոլորը այսպես կվարվեն, այն ժամանակ տաճկաստանցի հայը կարող կլինի ազատ շունչ քաշել»⁵⁶:

Միքայելի համար հարստությունը նախ և առաջ հասարակական բարիք է: Նույն կերպ է խորհում նաև Արուսյանը, որն իրեն նվիրել է մշակութային գործունեության, նյութական օգնություն է ցուցաբերում մտավորականներին և մասնակից է ազգային-հասարակական բազմաթիվ օգտավետ նախաձեռնությունների: Նա իր գործելակերպով վկայում է այն մեծ աղերսը, որ պետք է առարկայանա «գիտական վաճառականության» մասնավոր և ժողովրդի ու հայրենիքի բարձրագույն շահերի միջև, լծորդի նրանց մեկմեկու՝ առաջնայնության ու գերադասության իրավունքը շնորհելով վերջինին: Հատկանշական է ապագայի այդ վաճառականության համապատկերը «Կայծերում»: Հասարակական ներդաշնակ կյանքում այն երևան է գալիս իր գործառույթների լիարժեք միասնությամբ. առևտրական կապեր արտասահմանյան երկրների հետ, փոխշահավետ համագործակցություն, որը, սակայն, այլևս միջնորդավորված չէ և պայմանավորված է տեղային, հայրենական արտադրության զարգացմամբ: «Ահա, ես հասկանում եմ այսպիսի վաճառականությունը, - նշում է իդեալական վաճառականի մյուս գաղափարատիպը՝ Սագոն, - մինչև այսօր մենք վաճառականներ չէինք, թեև մեզ վաճառական ազգ էին կոչում: Մենք միայն միջնորդներ էինք, մեկից առնում էինք, մյուսի վրա ծախում էինք, մենք ողորմելի դալաներ էինք, իսկ այժմ բանն ուրիշ է»⁵⁷:

Վաճառականությանը վերաբերող հարցերից զատ՝ Բաֆֆու գեղարվեստական ստեղծագործության մեջ իրենց արտացոլումն են գտել նաև տնտեսական զարգացման նրա ծրագրային մյուս դրույթները: Այս տեսանկյունից առանձնապես ընդգծվում է Վարագա վանքի վանահոր՝ Հայրիկի կերպարը («Կայծեր»): Վանքը կանոնավոր տնտեսություն չուներ: Նրա եկամուտները վատնվում էին միաբանների ու առաջնորդի կողմից: Բայց այդ՝ մինչև Հայրիկի գալը: Այնուհետև, արգելելով վանքի «օրինականացված» կողոպուտը, Հայրիկը ձեռնամուխ է լինում նրա տնտեսության կարգավորման գործին: Նա հողի մշակության նոր, արդյունավետ մեթոդներ է ներդնում, վանական ողջ հասույթը նվիրում է հանրօգուտ հիմնարկների կարիքներին և, որ ամենակարևորն է, հիմնում է վանքում մի դպրոց, որն ուներ նաև երկրագործական բաժին: Այն կոչված էր ուսուցանելու երկրագործական, տնտեսվարման առաջավոր մեթոդներ, գիտելիքներ հաղորդելու բնագիտական առարկաների վերաբերյալ, որոնք ամբողջանում էին փորձնական ճանաչողությամբ: «Իմ համոզմունքն այն է, - ասում էր նա, -որ մեր մանուկների կրթության հետ պետք է կապված լինի և այն

56 Բաֆֆի, Երկերի ժողովածու 12 հատորով, հատ. 3, էջ 300:

57 Բաֆֆի, Երկերի ժողովածու 12 հատորով, հատ. 6, էջ 442:

նպատակը, որ նրանք, բացի լավ քրիստոնյա լինելուց, դառնան և լավ արհեստավորներ և լավ հողագործներ: Մեր ժողովուրդը աղքատ է և սոված, նա հաց է պահանջում, պետք է ուսումը միջոց տա նրան իր ապրուստը հայթայթելու: Եվ հենց այդ նպատակով ես միացրի այդ դպրոցի հետ և երկրագործական բաժին, իսկ եթե կհաջողվի ինձ, ժամանակով կավելացնեմ և մի արհեստանոց»⁵⁸:

Տնտեսական կյանքում մի նոր առաքյալ է նաև Ռշտունյաց գյուղի վարժապետը: Երևույթը պատկերային բազմազանության մեջ ամբողջացնելու գաղափարական միտումով պայմանավորված՝ Րաֆֆին նրան հանդես է բերում գործունեության ավելի լայն սահմաններում, ինչը այդպես ակնառու չէր նախորդ կերպարին ներկայացնելիս: Ռշտունյաց գյուղի վարժապետի գործունեությունը ներառում է գյուղական կյանքին վերաբերող բառացիորեն ամեն ինչ՝ տնտեսական տարրական գիտելիքներից մինչև բարդ տեսական գիտելիքների մատուցումը: Նա մարդկանց սովորեցնում է գյուղատնտեսական մթերքների պատրաստման արդյունավետ մեթոդներ, նրանց հաղորդակից դարձնում անասունների ցեղային բարելավման, խնամքի ու պահվածքի առաջադեմ միջոցներին, գիտական հիմքերի վրա դնում պտղի և բանջարեղենի մշակության կազմակերպումը: Ընդ որում, վարժապետն ի վերուստ նման գիտելիքներով և կարողություններով օժտված անձնավորություն չէ: Րաֆֆին նրան ցուցադրում է անընդհատ ինքնազարգացման և ինքնակատարելագործման ճանապարհին՝ նրա միջոցով կրկին ի մի բերելով կրթության և լուսավորության արմատավորման ու առաքելական դերի վերաբերյալ իր տեսակետների մի շարք արմատական տարրեր: Վիպական հերոսի կողմից նրան տրված գնահատականը նույնպես այդ առաքելական գործունեությանը նվիրված անհատի մտավոր, ֆիզիկական և հոգևոր ներդաշնակության հաստատումն է. «Ես երբեք չեմ տեսել մի այդպիսի անհանգիստ մարդ, ոչ մի բոլոր դադարում չունի: Երբ դասերը կվերջացնե, ոտքի վրա մի բան կուտե և իսկույն վազ կտա դեպի դաշտ: Այնտեղ հնձվորի հետ հունձ կանե, որ ցույց տա, թե ինչպես պետք է հնձել, այնտեղ հերկավարի հետ կհերկե, որ ցույց տա, թե ինչպես պետք է հերկել և շատ անգամ բահը առած, բանջարանոցներում առուներ կփորե... Երբ նրան ասում ես. վարժապետ, այդպես չի կարելի, մի փոքր հանգստացիր: Նա սովորաբար պատասխանում է. «Հանգստությունը մեզ համար չէ, մենք շատ ետ ենք մնացել և այդ պատճառով շատ բան ունենք սովորելու և անելու... Մեզ պետք է շտապել»⁵⁹:

Ահա այսպիսին էր ապագայի բաղձալի հայ գործարարը Րաֆֆու գաղափարական հայեցակարգում: Նրա գործունեության հիմքում ընկած

58 Նույն տեղում, էջ 176:

59 Նույն տեղում, էջ 319:

են այն բարոյական շահագրգռությունները, որոնցով պայմանավորված է նրա ինքնանվիրաբերումը: Հայրիկը և վարժապետն այդ նվիրաբերման մեջ միայնակ են և, իրենց անանձնական կյանքով ու գործելակերպով հաստատելով գյուղական միջավայրին հայ մտավորականության հաղորդակցության անհրաժեշտությունը, Ռաֆֆուն դրդում են խոր դատապարտություն կարդալու քաղաքի «ուսյալների» հասցեին, որոնց միայն «մրուրն է գյուղ թափվում», և «քաղաքի անպիտանն» է գյուղացու կրթության գործը ստանձնում՝ այդպիսով կրթության և մանկավարժական գործի վերաբերյալ ստեղծելով թյուր պատկերացում:

Ռաֆֆին, փաստորեն, իր գեղարվեստական ստեղծագործություններով ոչ միայն հիմնավորեց իր հրապարակախոսական դրույթների ձևարտացիությունը, այլև էլ ավելի համակողմանիորեն ներկայացրեց դրանք՝ դրանց իրականացման հիմքում տեսնելով մտավոր ունակությունների և բարոյական շահագրգռությունների ներդաշնակ միասնությամբ կառավարվող մարդկային էությունը: Գրողի քաջատեղյակությունը, անգամ նեղ մասնագիտական բնագավառներում, հիացմունք է հարուցում: Նա հարկ եղած դեպքում գյուղատնտես է, տնտեսագետ, հարկ եղած դեպքում էլ՝ այդօրինակ խնդիրների տեսաբանն ու հետազոտողը: Ամենաձանր իրավիճակներում իսկ Ռաֆֆին երբեք հուսալքության չտրվեց, քանի որ նա իր տեսակետներն ամրագրում էր հազարամյա պատմությունից արտածված ձևարտություններով և դասերով: Այդ ձևարտությունները նրան ուղեկից էին իր ողջ կյանքում և, ինչ խոսք, առարկայանում էին նաև հայ ժողովրդի տնտեսական ներուժին վերաբերող իր մտորումներում՝ նրան մշտապես համակելով լավատեսությամբ: «Հայը ապրել գիտե,- ասում էր նա,- ստրկության լծի տակ անգամ նա պահպանում է մի տեսակ բարեկեցություն, և դրա մեջն է նրա կենդանականությունը, որ դարերի ընթացքում թեև տրորվում է ճնշման ներքո, բայց դարձյալ չէ մեռնում»⁶⁰:

Աշոտ Ն. Հայրունի – ունի 7 գիտական մենագրություն, որոնցից 3-ը՝ գերմաներեն, և շուրջ 200 գիտական հոդված, որոնց զգալի մասը լույս է տեսել Գերմանիայում գերմաներենով: Զբաղվում է Հայկական հարցին, Հայոց ցեղասպանությանը, Առաջին աշխարհամարտին, Հայաստանի Հանրապետությանը և հայ-գերմանական հարաբերություններին վերաբերող խնդիրներով:

Էլ. հասցե՝ hayruniashot@gmail.com

60 Նույն տեղում, էջ 31:

ECONOMIC PROBLEMS IN RAFFI'S IDEOLOGICAL CONCEPTUALIZATION

Ashot N. Hayruni
Doctor of Sciences in History

Key words – Petros Masisyan, moral rot, Chanchur Ivanich, golden rooster, Hayrik, scientific trade, Mikayel, Ruben Arusyan, God of the land, condition transfer, Mshetsi Ohan, Agha Paronov.

In the second half of the 19th century during the process of the search for a national salvation, Raffi also had to take into consideration and reflect upon economic problems, which, under foreign tyranny, in the face of increasing pressure on the Armenian people, had not only economic, but also political significance. Hence, it was not by chance, that these economic problems occupied a key place in Raffi's works.

This article sheds light on the economic hardships faced by the Armenian people during this time and Raffi's ideological views on how to solve these problems.

Raffi reflected upon the Armenian merchant and usurer class and gave a factual outline of key aspects that were common to the above noted class. He pointed out that this class was unable to evolve and establish the new economic conditions that were needed. As such, he proposed the creation of a new “scientific trade”, which would be based upon a harmonious blend of professional education and national-moral values, which according to Raffi was necessary to overcome the growing economic problems of this period.

The writer also placed a great deal of importance on the idea of giving “free land” to the toilers, which according to him, had to be realized by the Armenian Church and political institutions and thus could prevent the growing emigration of Armenian peasantry from its native land.

Raffi presented these and many other similar ideas on solving the Armenian economic vows, in not only his public articles, but as well as his literally works, in which he made many of the leading characters his mouthpieces for examining these issues.

Raffi juxtaposes Petros Masisyan (“Golden Rooster”), Chanchur Ivanich (“Zahrumar”), Agha Paronov (“One like this, the other like that”), and his other literary characters representing this class, with other characters, who he tasks with

not only presenting solutions to the economic problems, but also developing new economic relations within the Armenian reality. These characters, including Mikayel (“Golden Rooster”) and Ruben Arusyan (“One like this, the other like that”), are imbued with a sense of morality and after acquiring highly professional training, through their actions show the way for the establishment of what Raffi calls “scientific trade”. These characters are also endowed with a moral compass of wanting to serve the national interests of the Armenian society at large. They believe that wealth, first and foremost, is for the common good and by conducting fair trade and business, they also advance Armenian cultural life by doing charity work for countless Armenian social projects and helping members of the intelligentsia. Through their actions, they affirm the important bond that unites “scientific trade” with the highest interests of the people and the homeland, with the latter being given primacy and preference by the author. Thus, Raffi considers an important prerequisite for the establishment of new economic reality the harmonious merger of professional training with a sense of personal morality.

The establishment of “scientific trade” along with the development of new economic methods are closely intertwined with Raffi’s views on school reform and in this regard, these two aspects complete each other. The author’s advanced knowledge of different professional trades is astonishing. When the situation presents itself, Raffi shows himself to be an agriculturalist, an economist and if required, also a theoretician and researcher who examines the problems associated within the given profession.

ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ В ИДЕОЛОГИЧЕСКОЙ КОНЦЕПЦИИ РАФФИ

Ашот Н. Айруни
Доктор ист. наук

Ключевые слова - Петрос Масисян, моральное разложение, Чанчур Иваныч, золотой петушок, научная торговля, Микаэль, Рубен Арусян, Бог земли, переходное состояние, Мшеци Оган, Ага Паронов.

Во второй половине XIX в. в процессе поиска путей национального спасения Раффи должен был столкнуться с экономическими проблемами, которые имели в условиях усиливающегося давления на армянский народ чужеземной тирании и политическое значение. Поэтому не случайно, они занимают ключевое место в публицистике Раффи.

В статье рассматриваются взгляды идеологические Раффи на тяжелое экономическое положение армянского народа с идеологической точки зрения и пути выхода из него. Представляя армянское купечество, с его характерными чертами и аргументируя то, что оно не в силах играть какую-либо значительную роль в развитии новых экономических отношений, Раффи выдвигает свое видение формирования научной торговли, которая должна характеризоваться гармонией сформированных в соответствии с новейшими требованиями профессиональных навыков и национальной духовно-нравственной системой ценностей.

В то же время писатель придает важное значение идее создания «свободной собственности» путем выделения земли земледельцу, реализацией которой должны были заниматься армянские церковные и политические институты. С помощью воплощения в жизнь данной идеи можно было бы предотвратить растущую эмиграцию армянского сельского населения.

Эти и связанные с экономическими проблемами другие свои идеи Раффи представляет как в своих публицистических статьях, так и в своих художественных произведениях, доверив их изучение и осуществление героям своих произведений.

В отличие от Петроса Масисяна («Золотой петушок»), Чанчура Иваныча («Захрумар»), Аги Паронова («Один такой, другой другой») и представляю-

щих это сословие других литературных героев, Раффи выдвигает таких персонажей, которые должны взяться за решение экономических проблем и за развитие новых экономических отношений в армянской действительности. Эти персонажи, в числе которых Микаэль («Золотой петушок») и Рубен Арусян («Один такой, другой другой»), получив высшее профессиональное образование, обладая при этом соответствующими нравственными и волевыми качествами, своей деятельностью показывают, что формирование научной торговли возможно. Они осознают, что своей деятельностью могут служить национально-общественным интересам. Богатство они в первую очередь рассматривают как общественное благо, и характерно, что занимаясь честной торговлей они одновременно занимаются культурной деятельностью, оказывают материальную помощь интеллектуалам и участвуют в многочисленных полезных национально-социальных инициативах.

Их деятельность свидетельствует о той неразрывной связи, которая должна существовать между частным интересом научной торговли и высшим интересом народа и отечества, продвигать каждый из них, предоставляя преимущественное и предпочтительное право последнему. Раффи, по сути, как возможную предпосылку для новых экономических отношений, предлагал управляемую гармоничным единством профессиональных способностей и моральных интересов человеческую сущность.

Взгляды Раффи на формирование научной торговли и внедрение новых экономических методов, а также на реформу школьной системы с целью улучшения экономического положения армянского народа, взаимосвязаны, дополняют и обобщают друг друга. Знания писателя даже в узких профессиональных вопросах вызывают восхищение. При необходимости он агроном, экономист, а при необходимости теоретик и исследователь проблем.

REFERENCES

1. “Raffin zhamanakakits‘neri husherum”, Yer., 1986 (In Armenian).
2. “Mshak”, T‘iflis, 1873, marti 1, N 8, mayisi 24, N 19 (In Armenian).
3. **Margaryan H. S.**, Kistrar kam mshets‘i hayu mẽ khostovanank‘ë, “Handës grakanakan yew patmakan”, Moskva, 1888, girk‘ A (In Russian).
4. **Raffi**, Yerkeri zhoghovatsu 10 hatorov, hat. 2, Yer., 1962 (In Armenian).
5. **Raffi**, Yerkeri zhoghovatsu 10 hatorov, hat. 9, Yer., 1964 (In Armenian).
6. **Raffi**, Yerkeri zhoghovatsu 12 hatorov, hat. 2, Yer., 1983 (In Armenian).
7. **Raffi**, Yerkeri zhoghovatsu 12 hatorov, hat. 3, Yer., 1984 (In Armenian).
8. **Raffi**, Yerkeri zhoghovatsu 12 hatorov, hat. 4, Yer., 1984 (In Armenian).
9. **Raffi**, Yerkeri zhoghovatsu 12 hatorov, hat. 5, Yer., 1985 (In Armenian).
10. **Raffi**, Yerkeri zhoghovatsu 12 hatorov, hat. 6, Yer., 1986 (In Armenian).

11. **Raffi**, Yerkeri zhoghovatsu 12 hatorov, hat. 9, Yer., 1990 (**In Armenian**).
12. **Raffi**, Zahrumar, T'iflis, 1895 (**In Armenian**).
13. **Samvelyan Kh. Ye.**, Raffi, Yer., 1957 (**In Armenian**).
14. **Sarinyan S. N.**, Raffi, Yer., 1957 (**In Armenian**).